

Folklorşünaslıq: problemlər, tədqiqlər

Fikret TÜRKMEN

Filologiya elmləri doktoru, professor

Türkiyə Cümhuriyyəti. İzmir

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

E-mail: fikret.turkmen@ege.edu.tr

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.3.29>

AZERBAIJANIN FİKRİ, MİLLİ VE EDEBİ UYANIŞI

XÜLASƏ

AZƏRBAYCANDA DÜŞÜNCƏ, MİLLİ VƏ ƏDƏBİ OYANIŞ

Azərbaycanda düşüncə və ədəbi oyanış üç əsas mövzu üzərində cəmləşmişdir. Başda Axundzadə olmaq üzərə, IX əsr elm adamları ilk olaraq Azərbaycanda təhsili genişləndirməyi, ikinci olaraq dünyəvi və üçüncü olaraq da ədəbi canlanmayı təmin etməyi əsas məqsəd hədəfinə çevirmişdir.

Azərbaycanda ədəbi oyanış müasir teatr və qəzetçilik yoluyla həyata keçirilməyə çalışılmış, oxuma-yazma bilməyən xalqa düşüncə və ideaların şifahi şəkildə çatdırılması məqsədə qoyulmuşdur. Ancaq geniş xalq kütlələrində bu metod bir az radikal qarşılanmışdır. Bu inancı qırmaq üçün də Həsən Bər Zərdabinin və ətrafındakı idealist gənclərin təşəbbüsü ilə teatr əhəmiyyətli mədəni bir qurum kimi düşüncə və ideaların ötürülməsində əsas vasitəyə çevilmişdir. Axundzadənin davamçıları öyrədici bir misya üsləməklə Nəcəf Bəy Vəzirov və Əbdürrəhman Bəy Haqverdiyevin qazandıqları uğurlarla da tarixi şərtlərin əksətdirilməsi baxımından bu metodla funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Teatr ilə bərabər Zərdabinin eyni illərdə çıxardığı Əkinçi qəzeti türk boyları arasında da milli oyanışın öncüsü olmuşdur.

Məqalədə Azərbaycanda baş verən düşüncə, milli və ədəbi oyanışı dolğun və əhatli şəkildə dərk etmək və çatdırmaq üçün başlanğıcı Fransa inqilabına bağlanan, həmçinin əsrin formalaşmasında öz təsirini göstərən liberalizm, nasionalizm və milliyyətçilik kimi üç əsas düşüncə cərəyanının təsiri araşdırılmış, o dövrün ictimai-siyasi və ədəbi mühiti canlandırılmış, Azərbaycanın təhsil həyatında baş verən hadisələrə aydınlıq gətirilmiş, maarifçilik hərəkatından, təhsil qurumları, mədrəsələr, açılan ilk avropa tərzindəki yeni məktəblərdən, xüsusilə rus məktəblərindən və oradakı təhsildən, həmin məktəblərdə yetişən gənclərin milli şüurunun oyanışından, həmçinin ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsi və rus siyasətinin yeridilməsi nəticəsində xalqın milli şüurunun necə oyanışından və b. həhs edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, düşüncə, milli, ədəbi oyanış, elim adamları, təhsil, məktəb, xalq.

SUMMARY

Prof. Dr. Fikret Turkmen

THOUGHT, NATIONAL AND LITERARY AWAKENING IN AZERBAIJAN

Thought and literary awakening in Azerbaijan focused on three main themes. Being Akhundzade in the first place, scientists of the 9th century made it their main goal to expand education in Azerbaijan, secondly, to ensure secular and thirdly literary revival.

Literary awakening in Azerbaijan was tried to be realized through modern theater and journalism, and the aim was to convey thoughts and ideas orally to the illiterate people. However, this method has been received as a bit radical among the masses. In order to break this belief, with the

initiative of Hasan Bar Zardabi and the idealistic young people around him, the theater as an important cultural institution has become the main means of transmitting thoughts and ideas. Akhundzadeh's followers carried out their functions with this method in terms of reflecting the historical conditions with the successes achieved by Najaf Bey Vazirov and Abdurrahman Bey Hagverdiev, with an educational mission. Together with the theater, the *Akinci* newspaper published by Zardabi in the same years was also a pioneer of national awakening among the Turks.

In order to fully and comprehensively understand and convey the thought, national and literary awakening that took place in Azerbaijan, the article examines the influence of three main trends of thought, such as liberalism, nationalism and nationalism, which began with the French revolution, and also showed their influence in the formation of the century. The environment has been revitalized, the events in the educational life of Azerbaijan have been clarified, the enlightenment movement, educational institutions, madrasahs, the first European-style schools opened, especially Russian schools and education there, the awakening of the national consciousness of the young people growing up in those schools, as well as the placement of Armenians in Azerbaijani lands and the Russian policy the awakening of the national consciousness of the people as a result of the injection, etc. has been realized.

Key words: Azerbaijan, thought, national, literary awakening, scientists, education, school, people.

РЕЗЮМЕ

Проф. Доктор Фикрет Туркмен

МЫСЛЬ, НАЦИОНАЛЬНОЕ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ПРОБУЖДЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Мысль и литературное пробуждение в Азербайджане сосредоточились на трех основных темах. Будучи в первую очередь Ахундзаде, ученые XIX века ставили своей главной целью расширение образования в Азербайджане, во-вторых, обеспечение светского и, в-третьих, литературного возрождения.

Литературное пробуждение в Азербайджане пытались реализовать посредством современного театра и журналистики, а целью было донести мысли и идеи в устной форме до неграмотных людей. Однако этот метод был воспринят массами как несколько радикальный. Чтобы сломать это убеждение, по инициативе Хасана Бар Зардаби и окружающих его молодых людей-идеалистов театр как важный культурный институт стал основным средством передачи мыслей и идей. Последователи Ахундзаде этим методом выполняли свои функции в плане отражения исторических условий, успехов, достигнутых Наджаф-беем Вазировым и Абдуррахман-беем Хагвердиевым, с просветительской миссией. Наряду с театром пионером национального пробуждения среди турков была и газета «Акинджи», издававшаяся в те же годы Зардаби.

Чтобы полностью и всесторонне понять и передать мысль, национальное и литературное пробуждение, произошедшее в Азербайджане, в статье рассматривается влияние трех основных направлений мысли, таких как либерализм, национализм и национализм, начавшийся с Французской революции, и также проявили свое влияние в становлении века. Оживилась среда, уточнялись события в образовательной жизни Азербайджана, просветительское движение, учебные заведения, медресе, открылись первые школы европейского образца, особенно русские школы и образование там, пробуждение национального самосознания молодежи, взрослеющей в этих школах, а также размещение армян на азербайджанских землях и российская политика пробуждение национального самосознания народа в результате инъекций и т.д. было реализовано.

Ключевые слова: Азербайджан, мысль, национальное, литературное пробуждение, учёные, образование, школа, народ.

Azerbaycan'da fikri ve edebi uyanış üç mühim konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Başta Ahundzade olmak üzere, 19. yüzyıl aydınları ilk olarak Azerbaycan'da eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması, ikinci olarak laiklik ve üçüncü olarak da edebi canlanmayı sağlamayı hedef almışlardır.

Azerbaycan'da edebi uyanış modern tiyatro ve gazetecilik yoluyla yapılmaya çalışılmış, okuma yazma bilmeyen halka sözle ulaşarak fikirlerin yayılması hedeflenmiştir. Ancak geniş halk kitlelerinde bu metot biraz radikal karşılanmıştır. Bu inancı kırmak için de Hasan Bey Zerdabi'nin (1842-1907) ve çevresindeki idealist gençlerin çabalarıyla tiyatro önemli bir kültürel kurum olarak düşünülmüştür.

Ahundzade'nin takipçileri öğretici bir misyon üstlenerek Necef Bey Vezirov (1854-1926) ve Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in kazandıkları başarılarla bu yeni tür tarihi şartların aksettirmesi ile fonksiyonlarını ifa etmiştir.

Tiyatro türü ile hemen hemen aynı yıllarda, 1875'te Zerdabi'nin çıkardığı İkinci gazetesi Türk boyları arasında da milli uyanışın öncüsü olmuştur. 1877'de (Osmanlı-Rus 93 Harbi) gazete kapatılmış, ancak Zerdabi yılmamış Ziya (1874-1881), Ziya-yı Kafkasya (1881-1884) ve edebi bir dergi olan Keşkül (1884-1891) ile yoluna devam etmiştir.

Eğitimde de teolojik temele dayalı mektepler, aktif tutucuların kalesi hâline gelmiş ve medreseler ve mektepler olmak üzere iki eğitim kurumu oluşmuştur. Mektepler camilerin içinde olup erkek çocuklarına dini eğitimin yanında, yazma ve matematik eşleştirilmiş, ilkel düzeydeki medreseler de âlim statüsünün hazırlayıcısı kurumlar olarak faaliyet göstermiştir. Bu yüzden Azerbaycan'da o dönemdeki okuma yazma oranı %4-5 dolaylarındadır (Eyüp Tağıyev, Azerbaycan'da Mektep Tarihi, Bakü 1993, s. 71).

Ahundzade ve Zerdabi okullarda Rusça bilmenin sadece meslek edinmek için değil, dünyadan habersiz bir çemberi kırmak için de önemli olduğunu anlatmaya çalışmışlardır.

Aslında Azerbaycan'daki fikri ve edebi uyanışı anlamak ve doğru yorumlamak için aydınlanmanın başladığı 19. yüzyıla gitmek gerekmektedir.

Bu asırda temeli Fransız Devrimi'ne bağlanabilir ve yüzyılın şekillenmesinde üç büyük fikir akımının etkisi incelenmelidir. Bu üç büyük fikir akımı liberalizm, nasyonalizm ve sosyalizmdir. Liberalizm baskıcı rejimleri sarsmış ve hürriyetçilik fikrini, nasyonalizm milliyetçilik yani halkların millet bilincine ulaşmasını, sosyalizm de toplumculuk fikrini savunarak mutlakiyet rejimlerini derinden etkilemiştir.

Çarlık Rusya'sı da, daha sonra Sovyet hükümetleri de bu akımlardan etkilenmiştir. Rusya 1556'da Astrahan Hanlığı'nı işgal ettikten sonra özellikle Türk bölgelerini ele geçirmeye başlamış ve devlet olmaktan çıkıp imparatorluk haline gelmiştir. 1828'de Türkmençay antlaşmasıyla Azerbaycan'ın üzerinde kalıcı sonuçlar bırakacak uygulamalara girişir. Azerbaycan'ın siyasi varlığı tümüyle tasviye edilmiş, Lenkeran ve Astara bölgeleri hariç Aras Nehri'nin güneyini İran'a bı-

rakır. Böylece Güney ve Kuzey Azerbaycan olmak üzere Azerbaycan coğrafyası parçalanmış olarak günümüze kadar gelmiştir.

Bu yüzyıl Rus imparatorluğunun da zayıfladığı bir dönemdir. Avrupa'yı tanıdıkça Rus subayları ve aydınları, Rusya'nın devlet teşkilatının, sosyal yapısının ve yaşayışının Avrupa'nın çok gerisinde kaldığını görmüşlerdir. Bu zümre daha sonra Çarlığı devirmek üzere örgütlenmeye başlamışlardır, ki bu faaliyetler sonucunda Türkmençay Antlaşması'ndan 90 yıl sonra, Azerbaycan bağımsızlığını ilan edecektir. Bu durumun ortaya çıkmasında Çarlık yönetiminin baskıcı, ayrıştırmacı ve sömürgeci siyasetinin rolü büyük olmuştur.

Başta söylediğimiz gibi Çarlık Rusya'sının yarattığı ortam ve ayrıştırmacı siyaseti geri tepmiş ve kendi sonunu hazırlamıştır. Azerbaycan ve diğer Türk bölgeleri bu baskılara karşı kendi tarihi geleneklerine sahip çıkmak suretiyle kimliklerini kazanmışlardır. Okuma yazma oranları halk arasında son derece düşük olmasına rağmen aydın bir halk zümresi ortaya çıkmış ve bu aydın kesim milli uyanışın edebi ve kültürel temellerini atmışlardır.

Azerbaycan'da milli uyanıştan önce eski dönemdeki toplumun en üst tabakası han sarayının çevresinde toplanan "havas" denilebilecek elit, şair ve düşünürler ve de ulema denilen zümrelerden meydana gelmektedir.

Bu zümreler halktan kopuk ve rejimin meşrulaştırılması rolünü üstlenmişlerdir. 19. yüzyılda bu zümrelerin yerlerini aydınlar zümresi almaya başlar. İşte bu yer değiştirme Azerbaycan aydınlanmasının da başlangıcı olmuştur.

İşgal sonrası saray muhiti tamamen dağılacak ve yeni bir zenginler zümresi, özellikle geniş arazi sahipleri ortaya çıkmış, bunların çocukları Rus okullarında eğitim almıştır. Dolayısıyla Rusça bilen ve Avrupa standartlarında yetiştirilmiş az sayıdaki erken dönem aydınları askeri ve sivil memur olarak görev almışlardır.

Bu tiplere örnek olarak Han soyundan olan Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Rus-İran (1826-28) ve Rus-Osmanlı (1829) savaşlarında ve barış dönemlerinde general Paskeyeviç'in maiyetinde mütercim olarak bulunmuştur. Buna benzer görevlerde bulunan Mirza Kazım Bey (Alexandır Kazım olarak da bilinmektedir) vb. isimlerin bulunması Azerbaycan'ın aydınlanması ve halka inmesinde faydadan çok uzaktır. Ancak yeni fikirlerin Azerbaycan'a girmesini ve bu şuur altında da olsa çevrelerini etkilemeye başlatmasında önemli olmuştur.

Bunlar bir taraftan, 1831 Polonya'nın bağımsızlık hareketinin kanlı bir şekilde bastırılması ve 1 Kasım Leh devrimcilerinin Kafkasya'ya sürülmesiyle gelen subaylarla temaslar Azerbaycan aydınlarının milliyetçilik, Liberal demokratlık gibi devrin en aktüel fikirleriyle tanışması sonucunu doğurmuştur. Çok dar da olsa ilk aydınlar muhitini oluşturmuştur. Çağdaş Azerbaycan edebiyatının kurucusu Mirza Fethali Ahundzade bu erken dönem aydınlarından Mirza Şefi Vazeh'in öğrencisidir. Ahundzade halihazırda eski usulde okuyarak molla olmak istediğini ancak Mirza Şefi'nin çağdaş değerlerle tanıştırdığını ve fikirlerinin değişmesini sağladığı söylemektedir.

Dindışı Azərbaycan edebiyatı Mirza Fethali Ahundzade tarafından kurulur ve bu Azərbaycan edebiyatı realizm akımının tesiri altında gelişir. Bu edebiyat okuma yazma bilmeyenlerin çokluğu sebebiyle halka götürülebilecek yeni fikirleri, sözlü olarak anlatmak üzere tiyatroya ağırlık verilmiştir. Tiyatrolarda, hem realist hem de “sanat toplum içindir” görüşü işlenmiş; dil olarak halkın kullandığı sade bir dil benimsenmiştir.

Eğitimde usûl-i cedit hareketi, yeni usulde yani Avrupa modelinde yapılan bir maarifçilik hareketidir. Millet şuurunun gelişmesi ve aydın terimin hak edilmesi için Avrupai tarzda eğitim görme bir bakıma şart olmuştur. Eski usulün takipçileri, geleneksel eğitim alanlar bu kapsamın dışında algılanmaya başlamıştır.

Bütün Kafkas bölgesinde ilk Rus okulu 19. yüzyılın başında (1802’de) Tiflis’te açılmış ve 1819’a kadar öğretim Rusça ve Gürcüce yapılmış, Türkçe ancak bu tarihte eklenmiştir. Bu okul ve benzeri okullar, öğrencileri elit zümrenin çocukları arasından seçmekte ve Rusya’ya sadık, Rusça bilen memurlar yetiştirmek amacıyla idi. Ayrıca Azerbaycan’a dönük kısmi bir müsamaha gösterilmesinin amacı da İran ve Arap nüfuzunu kırmaktır, İran’ın Güney Azerbaycan’daki kültürel etkisinin Kuzey Azerbaycan’ı etkilemesini engellemek istenmesi olarak da yorumlanabilir.

Azerbaycan’daki Rus okulları 1830’dan sonra yaygınlaşmaya başlamıştır. Ancak Azerbaycan halkı bu okullara karşı son derece soğuk davranmış ve çocuklarını bu okullara göndermek istememiştir.

Bu Rus okullarında okuyan ve sayıları da çok az olan Azerbaycanlı öğrenciler bir bakıma durumdan vazife çıkarmaya ve milli farkındalık kazanmaya başlarlar. Ancak bu farkındalık sadece daha sonraki milli uyanışın alt yapısını oluşturacak seviyeye gelmez. Zira bir taraftan da eskimiş çağın dışına çıkmış, dünyadan habersiz eğitim veren eski usul mektepler Çarlık Rusyası tarafından teşvik edilmekte ve halk ne kadar cahil kalırsa yönetmenin de o kadar kolay olacağı düşünülmekteydi. Buna rağmen eski usuldeki mekteplerde Kur’an okumanın, Arapça ve Farsça’nın yanında anadilde okumak fikri aydınlar arasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Öğretim sisteminde de harf-hece sistemi yerine fonetik sistem kullanılarak okuma-yazma öğretilenektir. İşte bütün bu yeniliklere usul-i cedit diniliyordu. Devletin desteği olmasa da özel okul statüsündeki okulların açılması fikri git-tikçe yaygınlık kazanmakta ve bu hususta Abbaskulu Ağa Bakıhanov’un fikri temellerini atmasıyla ilk defa Mirza Şefi Vazeh tarafından Gence’de açılır. Ancak Azerbaycan maarifçiliğinin kurucusu olarak Hasan Melikzade Zerdabi kabul edilir.

Hasan Melikzade Zerdabi, Rus okullarında okumuş ve Moskova Üniversitesi’ni bitirmiştir. Moskova’da bulunduğu sırada köylülerin uğradığı müthiş haksızlıklara karşı mücadeleyi esas alan “Narodničevstvo (Halkçılık)” hareketinden etkilenmiş olmalıdır.

Zerdabi, eğitimin hem içeriği hem de yöntemiyle ilgilenmiş, sadece Azerbaycan'ın değil bütün Rusya Türklüğünün önderi olmuş büyük bir aydındır. Gaspıralı İsmail Bey'in 1884'te Bahçesaray'da açtığı usul-i cedit okulundan 9 yıl önce pedagoji ilminin ilk tarifini yapmış ve önemini anlatmıştır (Ekinci Gazetesi, s. 6). Halka “paltarını sat, oğlunu okut” telkini yapmış ve ömrünü bilinçli aydın zümresinin ortaya çıkmasına adanmıştır. Eğitim görmek için imkanı olmayan çocukların okutulması amacıyla dernekler kurmuş fakat başlangıçta destek bulamamış ve bu durumdan ötürü “Bir tane Karabağ emekçisi sucu Karabet'in milleti için gayreti, bütün Karabağ beylerinde yoktur. Karabet, eşek sırtında su taşıyarak 1000 (bin) Ruble toplayarak Ermeni hayır cemiyeti reisi Rustamyan'a, öğrenciler için sarf edilsin diye, vermiştir” şeklinde bir serzeniş yazısı yazıp Ekinci gazetesinde yayımlar.

O'nun bu gayretleri sonunda ilk meyvelerini vermeye başlar. Ekinci Gazetesi'nde yazar olan 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en büyük şairi sayılan Seyit Azim Şirvani, Şirvan'da Türkçe, Rusça ve Farsça okutulan bir okul açar. Bu okuldan mezun olanlar arasında meşhur düşünür, şair ve eleştirmen Sabir de bulunmaktadır.

Bu mücadele sırasında yüzyılın sonunda muazzam servet sahibi Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in de desteğini alır. Tağıyev, bütün programını bizzat kendinin hazırladığı bir kız mektebini Bakü'de açar. Bir taraftan da Bakü gimnazyumunda öğretmenlik yapar. Halkın ve çocukların Rusça öğrenmelerini teşvik eder. 1880'den sonra Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Seyit Azim Şirvani, Habib Bey Mahmutbeyli, Beşir Bey Efendizade gibi maarifçilerin okullar açmaya başladığı görülür.

Daha sonra halkın da eğitilmesi ve aydınlatılması mücadelesi başlar. Okuma odaları ve kütüphaneler kurulmaya başlanır. Mesela, Gori Muallimler Seminer-yası'ndan mezun olan Neriman Nerimanov'un çabalarıyla ilki 1894'te açılan bu kurumlar için Murç adlı bir Ermeni dergisi “Ermeni kütüphanelerinden hiçbirisi bu kadar okuyucuya sahip değildir” diye yazacaktır. Ancak Çarlık Rusyası, bu faaliyetlerden rahatsız olup bunları kapatır.

Neriman Nerimanov'un açtığı kiraathaneler o kadar sevilir ve rağbet görür ki halk buralara “Neriman Kiraathaneleri” adını verir.

Azerbaycan'da Müslüman cemaatten milli kimliğe geçişte ve Azerbaycan aydınlanmasının siyasal bir nitelik kazanması da incelemeye değer önemli bir husustur. Bu sonucu doğuran unsurlar arasında basının önemli rolleri olmuştur.

Mehmet Emin Resulzade'nin ifadesiyle “dili, tarihi, vatanı, gelenek ve görenekleri, dini vb. bir olan insanlar bir milliyet teşkil ederler. Ancak bu özden modern anlamda bir millet ortaya çıkmaz. Ortak bir şuur ve iradenin de bulunması gerekir. Yani millet, bir olay ya da bir durum karşısında ortak bir refleks gösterebilen insanlar topluluğudur. Ortak refleksin ön şartı da eşzamanlı bir duyuşun olmasıdır. Basın, farklı bölgelerde yaşasalar bile insanların aynı andaki bir olaydan

ve ya bir durumdan haberdar olmasını sağlar. Böylece sorumluluk sahibi bir basın aynı andan binlerce insanın aynı yönde düşünmesini ve tepki göstermesini kısaca aynı algıya sahip olmasını yönlendirebilir ve kamuoyu oluşturabilir. Ne yazık ki 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Çarlık baskısı yüzünden hem de idealist aydın sayısının azlığı nedeniyle bu imkandan faydalanılamamıştır. Azerbaycan Türkçesiyle yayın yapan gazetelerin tarihi 1823'te Tiflis'te Rusça olarak yayımlanan "Tifliski Vedomosti (Tiflis Haberleri)" adlı gazetenin 1832'ten itibaren Azerbaycan Türkçesi nüshasının da yayımlanmasına kadar gider. Daha sonra 1932-1864 yılları arasında yine Rusça olarak yayımlanan "Zakavkaski Vestnik (Kafkas Ötesi Haberleri)" adlı gazetenin 1845'ten sonra Azerbaycan nüshalarını yayımlaması ile devam eder. Ancak bu gazeteler devletin resmi gazeteleri olup resmi haberleri, ilanları ve vergi kanunlarını yayımlayan, sömürü düzenini daha etkili ve rahat yürütmek amacına yönelik gazetelerdir. Yani herhangi bir kültürel ve milli yönü yoktur. Bu yüzden sadece dili sebebiyle milli bir basın saymamak daha doğru olur. Bundan dolayı Hasan Melikzade Zerdabi'nin 22 Temmuz 1875 tarihinde çıkarmaya başladığı "Ekinci" gazetesini Azerbaycan'ın ilk milli gazetesi saymak ve Azerbaycan matbuatının da kurucusu olarak Zerdabi'yi kabul etmek daha doğru olur. Bugün Azerbaycan matbuat bayramı günü olarak 22 Temmuz'u resmen kutlamak da aynı şekilde Azerbaycan'ın kadirşinaslığıdır.

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi (halk arasında 93 Harbi) çıkınca Ekinci'den iyice şüphelenen Ruslar gazeteyi kapatırlar. 1879'da Said ve Celal Ünsizadelerin Tiflis'te çıkardıkları "Ziya" gazetesi bayrağı teslim alır ve bir yıl sonra da Said Ünsizade "Ziya-yı Kafkasya" gazetesini yayımlamaya başlar. İslami düşüncenin ve hareketin Azerbaycan'daki sesi durumunda olan iki gazete de Panislamizm suçlaması ile takip edilir ve Ziya-yı Kafkasya 1884'te kapatılır. Daha sonra Celal Ünsizade, "Keşkül" gazetesini yayımlamaya başlar. 1891 yılına kadar yayın hayatında kalan Keşkül ilk 19 sayısı dergi, son 567 sayısı ise haftalık gazete olarak yayımlanır.

Keşkül'ün daha çok edebi bir gazete olma özelliğinin yanı sıra ilk defa millet kavramını hem siyasi hem de kültürel anlamda kullanma, millet ve dinin ayrı şeyler olduğunu vurgulamasıdır. Ayrıca sadece Azerbaycanlı yazarların yazdığı bir gazete olmaması, Rusya'daki diğer Türk boyları yazarlarının yazılarını kabul etmesi ve Rusya'daki Türk-İslam düşüncesinin ortak yayını olma özelliği de dikkat çekmektedir.

1891-1903 yılları arasında Azerbaycan'da Muhammet Şahtahtınski'nin "Şark-ı Rus" gazetesini çıkarıncaya kadar Azerbaycan aydınlanmasını temsil etme görevi Hacı Zeynelabidin Tagıyev'in sahibi olduğu "Kaspi" gazetesine düşmüştür. En uzun süre yayında kalan Kaspi gazetesi maalesef sadece Rusça yayın yapmıştır. Ancak 1895'te Ali Merdan Topçubaşı'nın redaktörlüğüne geçmesinden sonra gazete tamamen milli basın statüsünde yayın yapmıştır. 1918 Mart olayları

sırasında Bakü'deki Ermenilerin gazeteyi hedef seçmeleri ve matbaasının yakılması gazetenin etki gücünü göstermektedir.

Bu kısa izahtan sonra Azerbaycan'da milletleşme şuurunun gelişmesinin temel dayanağı olarak iki toplumsal sebepten de bahsetmek gerekir. Bunlardan ilki Rusya'nın verimli Türk topraklarına Rus ve Ermeni göçmenleri yerleştirmesidir. İkincisi ise okullardaki Ruslaştırma politikası ile Azerbaycan toplumunun her katmanda yani aydınından köylüsüne kadar açık veya gizli bir tepkinin doğmasıdır. Egemen ve sömürgeci idarenin ötekileştirme siyaseti milletleşme sonucunu doğurmuştur diyebiliriz.

Seçilmiş Bibliyografya

Ahyarov, S. (1991). Azerbaycan Milli Harekatının İlk Dönemleri. Yeni Forum Dergisi, No: 275.

Ahyev, M. (1991). "Azerbaycan Milli Musavat Halk Partiyası". Gazete Odlar Yurdu.

Caferov, N. (1993). Milli, İçtimai Fikir Tarihimizden (1814-1917). Bakı.

Devlet, Nadir (2014). Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Halilov, S. (2002). Haydar Aliyev ve Azerbaycılık Mefkuresi. Bakı.

İbrahimli, H. (1998). Azerbaycan'ın Türkçülük ve Azerbaycancılık Problemleri. Baku: Elm.

Mehmedov, İ. (2009). Türk Kafkasyası'nda Siyasi ve Etnik Yapı; Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi. İstanbul, Ötüken Neşriyat.

Tagıyev, E. (1993). Azerbaycan'da Mektep Tarihi. Bakü.

Not: Daha geniş bibliyografya bilgisi için İsmail Mehmedov'un Türk Kafkasyası'nda Siyasi ve Etnik Yapı; Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi adlı kitabına bakılabilir.

